

A végleges rajzolat öntörvényűsége

BOJTÁR ENDRE KÉZJEGYE AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTUDOMÁNYON

„Hol bokáig, hol már nyakig Kelet-Európába vagyunk ragadva, miközben vigyázó szemünket Nyugatra vetjük.”

Bojtár Endre, 1988¹

Írók vagy irodalomtudósok halálakor számomra a temetéshez mindig tartozik egy kis utószertartás. Hazatérve vagy legkésőbb néhány napon belül szeretek egyedül maradni valamelyik ismert művükkel, csöndben kézbe venni, egy gondosan választott vagy taláalomra kinyitott résznél néhány oldal erejéig beleolvasni, és arra figyelni, mi és hogyan változik bennük. Ilyenkor még alig múlt el idő, de már elkezdődhetett egy olyasféle tengermélyi átlényegülésük, mint amilyenről Shakespeare-nél *A viharban* Ariel dala szól, „a sea-change / Into something rich and strange”, valami gazdaggá, különössé, egyszer majd korallá és gyönggyé. Vagy épp ellenkezőleg: megindulhatott az egyszerűsödés útján, amelyen lassanként el fogja hagyni külsődlegesnek bizonyuló díszeit, s végül könnyörtelenül megmutatkozik, hogy mire elég, ami igazán az övé. Talán nem gyerekas ábránd e

még leheletfinom elváltozástól máris az addigi látszatok szétfoszlását, valami lényegibb igazság feltárulását remélni. Vajon mi derül ki a nemrég elhunyt szerző művéről abban a sorsdöntő pillanatban, amikor Rilke emlékezetes verse, a *Todeserfahrung* (Haláltapasztalat) szerint az eltávozó személy hagyta résen át egy pillanatra betör a leleplező napfény, és amire rávetül, azt igazi színében mutatja? Vagy színeváltozás helyett zenei analógiával kérdezve: ha kicsit megváltozott a hang, ha máshogy szól a szerzőjétől elvált, magára maradt, kiszolgáltatottan sorsára hagyott mű, miben lett más, zengése mennyivel kevesebb vagy éppen több, amikor kiszakadva az élők kórusából csatlakoznia kell a holtakéhoz, mely persze sokszorta nagyobb? Hogyan áll helyt magáért?

„Bizony, mintegy üvegcsében őrzik”:
egy esszenciális mű üzenetei
1986-tól máig

Bojtár Endre temetése (2018. március 8.) után ösztönös beidegződéssel, gondolkodás nélkül nyúltam irodalomtudományi munkássága számomra legkihívóbb és legellentmondásosabb könyvéhez, melynek Vörösmartyt idéző címe „Az ember feljő...”, alcíme pedig *A felvilágosodás és a romantika a közép- és kelet-európai irodalmakban*. Több mint három évtized telt el, amióta 1986-ban először megjelent a *Gyorsuló idő* nagy példányszámban forgalmazott sorozatában, melynek zsebkönyvméretét és tudományos-népszerűsítő célját² akkoriban kiváló szerzők is szívesen vállalták, mégpedig a közérthető nyelvezet, szűkös terjedelmi korlátok, és minimalizált hivatkozási mód vele járó követelményeivel együtt. Jellemző, hogy a többnyire szabadságvágyát hangoztató Bojtár, aki azonban arra is büszke volt, hogy szükség esetén magába visszahúzódva a lélek szabadságával igyekezett pótolni az épp elérhetetlen külső szabadságot,³ alkalmilag milyen kiválóan igazodott a szigorú kiadói feltételekhez. Érdeemes odafigyelni legelső mondatainak hangütésére, amikor azért szabadkozik, hogy kis könyve „túl sokat markol”, hiszen a magasröptű cím ígérte történet ekorka terjedelemben nyilván elbe-

szélhetetlen, „a tárgyalás kénytelen lesz jócskán alább adni”, ennélfogva legjobb „a lefokozást, a megszorító magyarázkodást mindjárt itt, a Bevezetésben letudni”⁴ – a panasz humora és öniróniája mögül önkéntelenül kihallatszik a megkönnyebbülés, sőt felszabadultság, ami aztán az egész eszmefuttatáson jótékonyan végigvonul. Részben alighanem innen származik „oldott, szellemes, poentírozott előadásmódja”,⁵ melyet egy kritikus a joggal dicsért meg, hiszen ez mifelénk tudományos vagy ismeretterjesztő műben elég ritka. Nyilván súlyos áldozatokat kellett hoznia, elvértve szóvá is teszi („Helyszűke miatt az irodalomjegyzékben folyóiratokban megjelent egyes tanulmányok nem szerepelnek”⁶), általában mégis inkább elégedettnek hangzik, mintha elemében volna a hatalmas témájához kapott 8,8 (A/5) szerzői ív szoros terében.

Sikerült szükségből erényt kovácsolnia. Nemcsak magára a szonettre és hasonló szépirodalmi kisműfajokra, hanem az ilyen mértékig összevont tudományos kismonográfiára is érvényes lehet Wordsworth *Nuns fret not...* című szonettjének (1807) sorozatos hasonlatokkal szemléltetett végső paradoxona: ahogy például a remeték megelégednek cellájukkal, igazából az ilyen mű szerzőjének sem börtön, amire a szerződés elfogadásával ítélte magát („In truth the prison unto which we doom ourselves

/ No prison is”), hanem inkább menedék, főként ha ő is az olyan lelkek közé tartozik, akiket ez legalább rövid időre megszabadít a túl nagy szabadság nyomasztó súlyától („some Souls (for such there needs must be) / Who have felt the weight of too much liberty, / Should find brief solace there”). Gyanítom, hogy valami hasonló történt „Az ember feljő...” írásakor a szabadságához máskor annyira ragaszkodó Bojtárral: miután itteni vállalkozásához ugyanúgy vajmi csekély a kapott terjedelem, ahogy a romantikus költő verséhez, e problémára neki lényegében ugyanúgy gyakorlati megoldást kellett találnia, mint a költőnek, aki ars poeticájában a költészetet nem csupán a spontán érzelmek kiáradásától várta, hanem egyúttal az érzelmek gondolati módosításától, sőt irányításától.⁷ Bojtárnak akkor sem lett volna könnyebb méltóképpen megírnia a közép- és kelet-európai irodalmak felvilágosodás- és romantika-kori történetét, ha egy kiadó egyáltalán nem szab terjedelmi határt és nagy-lelkűen rábízta a műfaj, elbeszélői lépték és filológiai apparátus megválasztását, csak akkor az anyag- és módszerválasztás terén egyaránt a bőség zavarával kellett volna szembenéznie, míg így a terjedelmi kényszer az utóbbi alól eleve fölmentette. Ahogy a szonett talpalatnyi földjéhez láncolt költő végül felüdülést talált („’twas pastime to be bound /

Within the Sonnet’s scanty plot of ground”), úgy Bojtár is érezhetően ekkor ismerkedett meg az önkéntes rabságban létrehozható visszafogottabb mű annyira váratlan, hogy talán még nem is tudatosult örömeivel.

Olvadás közbeni berzenkedéseim ellenére a könyv olyan hamar a szívemhez nőtt, hogy még 2008 után is lehetőleg ezt használtam, filológiai-
lag bűnös módon, hiszen már rendelkezésre állt a második kiadása, melynek már új főcíme, a „*Hazát és népet álmodánk...*” jelezte a különbséget, majd átdolgozott bevezetése ki is mondta, hogy „jócskán javított és közel egyharmadával bővített”⁸ tartalma az eddiginél jóval többet kínál. E második változat kétségtelen előnye, hogy diszkrétén kijavítja az első bizonyos hibáit, s hogy esetenként gazdagabb példatárat hoz egy-egy időközben finomított tételhez, de elődje a maga esendőbb mivoltában alighanem fontosabb szerepet játszott, amíg kijavítatlanul, de tanúsíthatom: belső vitára ösztönzően hatott olvasóira. Igaz, hivatkozási rendszerének és az itt helyenként naprakésszé bővített bibliográfiájának már abban is kiütköztek elemi hiányai a magyar irodalomtörténeti szakirodalom terén, és aránytalanságaiból világosan kirajzolódtak szerzőjének irányzati, nemzedéki, sőt személyes elfogultságai, de még némi

jóindulattal a terjedelmi kényszerűség számlájára lehetett írni őket. Az első kiadás idején még évekkel előtte voltunk a rendszerváltásnak, és nem sejtettük, legfőljebb vakon remélhettük, hogy egyszer eljön, de Bojtár eszmefuttatásából szabad levegő áradt.

Kedves humorral dedikált példányomat megjelenése évében kaptam („Péter barátomuramnak sok szeretettel Bandi 1986. okt. 31.”), miután hazajöttünk az University of California más-más, de ott kölcsönösen meglátogatható kampuszáról, ő Los Angelesből, az UCLA összehasonlító irodalmi tanszékéről, én Irvine-ból, az UCI kritikaelméleti műhelyéből, s a lassú hullámverésű Csendes-óceán partvidéke helyett itthoni feladataink sodrásában próbáltuk fölvenni beszélgetéseink fonalát. Ezek számomra elsősorban nem azért voltak tanulságosak, mert rengeteget tudott a kelet-európai irodalmakról, hanem mert épp ellentétes irányban gondolkoztunk. Ő mindig az értékelésből, mégpedig egy nagyon magabiztos értékítéletből indult ki, feltűnően hasonló módon ahhoz, ahogy a strukturalizmusvitában közölt irodalomelméleti tanulmánya szerint az irodalommal foglalkozó nemcsak „szüntelenül értékél”, hanem ezt már bármely más lépése előtt megteszi, esetleg akár azok helyett: „az esztétikai megismerés ama folyamatában, melynek so-

rán az olvasó eljut a bevezető emóciótól az esztétikai értékélményéig, [...] az értékelés mindenképpen megelőzi az értelmezést és a leírást. Sőt, az utóbbiakra számos esetben sor se kerül.”⁹ Én első könyvömön dolgozva a Shakespeare-kultusz akkoriban sokak által kinevetett és huzamos kutatói figyelemre méltatlannak tartott világát próbáltam szisztematikusan megvizsgálni, s az ítélet ideiglenes felfüggesztésében, egyfajta módszertani agnoszticizmusban láttam esélyt e sajátos irodalmi kultusz vallási mintájú nyelvezetének és jelenségeinek komolyan vételére,¹⁰ hogy behelyezkedve megérthessem természetrajzát, s majd keletkezéstörténetének feltárása után (és jussán) kialakíthassak egy remélhetőleg méltányosabb funkcionális értékítéletet az egészről mint történelmileg létrejött társadalmi szokásrendről. Módszertani különbségünket csak fokozta, hogy ő célratorően, minden idegszálával és nagy leleményességgel a megoldásokat kereste, s eközben a probléma mint gordiuszi csomó az átvágás pillanatáig foglalkoztatta, engem pedig maga a probléma érdekelt inkább, s mintha bele is szerettem volna, féltékenyen őriztem, ha egy-egy kiváló megoldási javaslat megpróbálta elszakítani tőlem. Szakirodalmi hivatkozásaink is eltértek, noha több közös tájékozási pontunk akadt, köztük főként „a kitűnő René Wellek”,¹¹ akinek ő

elsősorban a cseh strukturalizmus-hoz fűződő viszonyát és az Austin Warrennel közösen írt irodalomelméleti kézikönyvét tanulmányozta, de az irodalomtörténet bukásáról szóló híres előadását (1970) és a fogadtatástörténet feloldhatatlan ellentmondásairól szóló tanulmányát (1973) is fontosnak tartotta; én a hatalmasan bontakozó, végül nyolckötetes kritikátörténetét céduláztam, s ekkor már évek óta leveleztem vele, majd a Yale Egyetemen párszor meglátogatva személyes beszélgetések és egy interjú készítése során tanulhattam tőle.¹² Bojtárral 1986 verőfényes tavaszán, majd hazatérve sok mindenről szót váltottunk szakmai kérdéseken innen és túl, de persze mindenek előtt a készülő munkáinkról, ezért igazán nem sejthettem, hogy őszre várt új könyve még mennyi izgalmas meglepetést tartogat.

Mint mindig, könyvének érvelése tele volt rendkívül erős ítéletekkel, köztük számomra jó néhány elfogadhatatlannal, mégis alighanem ezekhez jártam vissza legtöbbször az első lázas (hol lelkesen helyeslő, hol makacsul tiltakozó) végigolvasás után, hogy a saját témáimhoz alkalmazva újra átgondoljam őket. Legyen szó bármiről, egy irodalomtörténész nem csupán állít valamit, hanem ezáltal szóba hozza, tematizálja azt, amiről állít, s nagy különbség

van aközött, hogy ezt valaki hogyan, milyen problémaérzékkel, mennyire továbbfűzhetően teszi; márpedig ez a könyv nagyon fontos dolgokat tudott számomra tematizálni. Igaz, lépten-nyomon jelezte szerzője alkati határait, de ez elhalványult amellett, hogy *problémafelvetésben* milyen nagyszerű. Rögtön feltűnt, hogy a filológia aligha tartozik legfőbb erősségei közé. (Mégis kár lenne ezt eltúlozni; szerintem inkább csak pillanatnyi játékos pózként lehetett „[f]ilológiaiilag trehány”,¹³ s noha 1971-ben tudósi és emberi hitvallásának nyilvánvalóan tágabb értelemben adta *A kelet-européer pontossága* címet,¹⁴ nehezen tudom elképzelni, hogy tudományos vitáiban bármi-kor épp „a kelet-európai rendetlenségével”¹⁵ kérkedett volna.) Szövegértelmezéseiből hamar kiderült, hogy egy-egy külföldi elmélet fordítói vagy magyarázói közvetítésében jobb, mint alkalmazásában. Önmagában akár tetszhetett volna, hogy értékítéletei nem tétováznak, de úgy láttam, minősítései néha innen maradnak, gyakrabban túllőnek céljukon, s ha repül a nehéz kő, ki tudja, hol áll meg. Gondolatvilága azonban elejétől fogva annyira felvillanyozott, hogy még itt-ott észrevett adatbeli tévedéseim is kész voltam átsiklani. Mindenekelőtt pedig a nézőpontot méltányoltam, amelyből a 18–19. századi magyar költők művei nem a korabeli nyugati szerzők és

művek szokásos (és gyakran mégis erőszakoltnak tűnő) kontextusában bukkantak fel, Petőfi nem Béranger, Burns vagy Shelley, Arany nem Baudelaire, Hebbel vagy Tennyson társaságában, hanem kelet-európai, vagy ahogy Bojtár szerette mondani, közép- és kelet-európai összehasonlításban, olyan nevek és művek karéjában, amelyek némelyikét még helyesen kiejteni sem tudtam. Ráadásul itt előbb-utóbb minden lényegi összefüggésbe került az adott korszak jellegével, sőt közvetve a mi életünkkel.

Megkockáztatom, hogy Bojtárnak ez a sok szempontból legjellemzőbb irodalomtörténeti műve most, bő három évtized múltán is jó alkalmat kínál termékeny vitákra. Talán éppen mert olyan kicsi kötet, hogy ő szerényen és becézve könyvecskének szerette hívni,¹⁶ már eredeti külső formátumával is emlékeztet a szerző eleven intellektusát legtisztább párlatként őrző fiolára, pici üvegcsére, amelyhez Milton *Areopagitica* című parlamenti beszéde (1644) hasonlított a könyvek funkcióját a szerzőjük életén túli életben. „For Books are not absolutely dead things, but do contain a potency of life in them to be as active as that soul was whose progeny they are; nay, they do preserve as in a vial the purest efficacy and extraction of that living intellect that bred them. [...] to a life beyond life.”¹⁷ („Mert a könyvek nem

teljesen halott dolgok: megvan bennük az élet lehetősége, az, hogy éppoly aktívak legyenek, mint a lélek, melynek termékei. Bizony, mintegy üvegcsében őrzik magukban az őket nemző élő értelem legtisztább hatóanyagát és kivonatát. [...] az életen túli élet számára [...]”¹⁸) Egyébként is érdemes ezt felidézni, mert Milton itt az engedélyhez nem kötött könyvnyomtatást szorgalmazva ékesszóló gyakorisággal, több mint hatvanszor hivatkozott a *szabadság* eszményére, ami ugyan más forrásokból eredve, de Bojtár különféle műfajú megnyilatkozásainak legtöbbit hangoztatott alapértéke, vágyottabb a boldogságnál, s nemhiába került a vele készült életút-interjú címébe.¹⁹

Mondhatni *vintage Bojtár*, az 1986-ból való üvegcsé a párlat életkorát tekintve a legjobb évjáratokhoz tartozik. Tartalma azért lehet különösen értékes, mert a fenegyerek (elegánsabban: *enfant terrible*) korszakán jócskán túljutott, negyvenes éveinek közepén járó szerzőt már ereje teljében mutatja, mégpedig éppen a komparatistikában, vagyis a szokásosnál hosszabb felkészülési időt kívánó összehasonlító irodalomtörténeti szakmában. Ekkorra el szokott válni, hogy valaki mit tud kezdeni a tanultakkal, azaz van-e benne saját mondanivaló, amely elég fontos ahhoz, hogy kibontakozása visszamenőleg új értelmet adjon tanulóéveinek hozadékának. Bojtár ekkorra

szorgalmasan elsajátította a szak-tudományához kellő nyelvek sorát, bőven merített irodalmaikból, s volt alkalma gondolkodni az akkoriban nálunk még nagyrészt tiltott gyümölcsként vonzó, de a 70-es évektől egyre inkább hozzáférhető modern (nyugati és keleti) irodalomelméletek idevágó tanulságain. Maga is lelkesen részt vett ezek némelyikének (szláv strukturalizmus, lengyel integrális iskola) meghonosításában, eközben szembesítette azokat a saját műértelmezői tapasztalataival, s ennek nyomán nemcsak másokat bírált élesen, főként ha elméleti átgondolatlansággal vagy tudálékos kifejtésmóddal találkozott, hanem volt ereje saját korábbi nézeteit is nyíltan helyesbíteni.

Eddigre a tudományos intézményrendszerbe maga is beépült, s éppen 1986-ban lett vezetője az Irodalomtudományi Intézet újonnan alapított Kelet-Európai Irodalmi Osztályának, de lobbanékony temperamentuma alig szelídült, s megszilárdult értékrendjét szókimondóan képviselte. Hiába próbálta olykor diplomatikusan fegyelmezni magát, előbb-utóbb elfojthatatlanul kitört; a hivatalos minősítő gépezet üresjáratai annyira kihozták a sodrából, hogy egy némán végigült nagydoktori védés, majd hosszas vívódás után 1988-ban recenzióként publikálta lesújtó kü-

lönvéleményét, mert a könyvként is megjelent értekezés²⁰ problémái úgymond „túlságosan fontos kérdések, mintsem hogy – akár hallgatólagosan – a tudományoskodó pepecselés, a gazdagon körített semmitmondás prédájául hagyhatnánk őket.”²¹ Jellemző módon ezt a bírálatát azzal kezdi, amit mások legfőljebb befejezésül szoktak említeni, ha egyáltalán szóba hozzák: az írásmódról. „Körülményes stílusa miatt szinte lehetetlen érdemben megítélni e munkát. Se szeri, se száma a töltelékfordulatoknak. [...] Ezt a tudományos többes szám első személyben leckéztető-okoskodó, nyögvenyelős stílust egyetlen műfogás élénkíti: [...] leghétköznapibb szavainkat is idézőjelbe teszi.”²² Ekkoriban már végérvényesen kialakult benne, hogy leginkább a közvetlen, lehetőleg minél közérthetőbb kifejtésmódhoz vonzódik, legalábbis ameddig az nem megy a pontosság rovására. Néhány évvel korábban (1983) elméleti tanulmányainak gyűjteménye élén egy Juliusz Slowackitól vett mottó hirdette: „Világosabban pedig nem tudok magyarázni, mert akkor már nem érteném önmagam.”²³ Ez kettős határkijelölés, mert arra is céloz, hogy amennyire az önmegértés enge-di, annyira viszont *okvetlenül* világosnak kell lenni.

Jóval többről van szó, mint stílusról. Ekkor már Bojtár egész gondolkodásmódját legjobban azzal lehet

jellemezni, amit az angol kritikai szókincs „no nonsense”, azaz (leginkább így fordítanám) „nincs mese” attitűdnek nevez: a minél közvetlenebbül lényegre törő megoldás keresését, minden öncélúan túltengő és túlfinomult intellektuális sallang eltökélt lemetzését, fölöslegesen szaporított fogalmak láttán például az Ockham borotvajaként ismert ritkító elv alkalmazásával, és a feltételezett, de megfoghatatlan érzelmi indítékok helyett (amennyire lehet) a megvalósult eredmény vizsgálatára szorítkozva. Semmi nem tudta őt úgy felbosszantani, mint amit a valaha széltében elterjedt bölcsészfordulattal élve *lila ködnek* szeretett nevezni, vagyis a révült, kimódolt, mondvacsinált koncepciók, a fennhéjázó tudálékosság önellentmondásokra épített légvárjai. Ugyanakkor élete negyvenes éveiben alkalomadtán már ugyanilyen fesztelenül tette közszemlére saját korábbi baklövéseit is, akár éppen egy polémikus cikk kelles közepén. Miközben „legalábbis naivnak” minősíti Fried István álláspontját, mely szerinte nem számol azzal, hogy Közép- és Kelet-Európa irodalmainak regionális osztályozása és nyugati vagy keleti besorolása sohasem volt csupán földrajzi, azaz tisztán tudományos kérdés, ugyanazzal a lendülettel hozzát teszi: „Ifjabb éveimben – megbocsáthatatlan vak sággal – nem vettem észre, hogy már pusztán az elnevezés politikai impli-

kációkat rejt, s mindent kelet-európainak minősítettem.”²⁴ Sőt, ekkor már nemcsak régebbi önmagán veri el a port, hanem szükség esetén jelen álláspontját is öniróniával tudja illetni. Szóban forgó saját könyvének célkitűzését már első mondatában „lehetetlenül nagyképű”-nek nevezi,²⁵ ami úgy pukkasztja szét egyetlen könnyed túsúrással, mint a színes léggömböt. (Két évtized múlva ezt majd „lehetetlenül nagyralátó”-ra javítja,²⁶ ami szakszerűbb minősítés, de nem sokkal kíméletesebb.)

Elefánt a közép- és kelet-európai porcelánboltban és a magyar irodalom kényes portékái

„Az ember feljő...” sohasem válik érdekteleenné, de néha az ellenkező véglét fenyegeti: miközben a magyar művek kelet-európai összehasonlításait végzi, a szokatlan párosítások érdekességének árát olykor filológiai téves állításoknak vagy szinte a felismerhetetlenségig átértelmezett műveknek kell megfizetniük. Olvasás közben nemegyszer eszünkbe juthat, hogy a néhány évvel korábban megjelent *Egy kelet-európeér az irodalomelméletben* címét Bojtár saját bevallása szerint az „elefánt a porcelánboltban” szólás ihlette, ugyanis ő vonzódott „a látszólag összeférhetetlen dolgok együtt szerepeltetéséhez”.²⁷ Azonban e szólás néha sajnos

a közkeletűbb értelmében is felrémlik: időnként mintha egy elszabadult kelet-európai nagyvad garázdálkodnék itt a magyar irodalomtörténetben, és a csörtetését követő egy-két csörömpölés után állandóan attól félünk, hogy ormótlanságával előbbutóbb óhatatlanul lever valamit a törékeny finomságok közül. Nagyobb baj szerencsére ritkán történik, de e kis könyvben eleve viszonylag kevés a magyar példa, azok viszont klaszikus szerzőkre és fontos művekre hivatkoznak, így mintha épp a leginkább kirakatba tett, mutatóban előre tolt darabok kerülnének veszélybe. Ezek némelyike diadalmasan túléli a megpróbáltatást, sőt közben eddig nem sejtett tulajdonságaikat csodálhatjuk megkönnyebbülve, a váratlan tanulságért akár még hálásak is lehetünk, de aggódva várjuk az újabb ütközést.

Máig emlékszem kezdeti megdöbbenésemre, amikor a nemzeti megbízatásokkal terhelt és egyéni szabadságuk alárendelésére kényszerülő kelet-európai írók szokásos sajnálkozó jellemzéséhez a külföldi példák után végső szemléltetésül az egyik legkedvesebb hazai költőm versét idézte. „A »szolgálat« elhanyagolása miatti félelem indokolt volt, hiszen azokat a romantikus költőket, akik első ízben próbáltak – igen ingatag – egyensúlyt teremteni egyén

és közösség között, majd mindenütt súlyos támadások érték: a szerb Radčevićnek – a szláv orientáció nevében – megtiltották a személyes lírát, Prešerent nemzetárulónak bélyegzik, s még Petőfire is úgy emlészik vissza Arany: »Ő nem közénk való!« (*Emlények*).»²⁸ Eltekintve az illetéktelenül betolakodott felkiáltójelről, hogy is lehetne ez a kiragadott félsor akár csak távoli analógiája az előző két példának, hüledeztem, hiszen épp az ellenkezőjéről szól: Arany egész verse, tágabb versciklusa, ráadásul számos más ekkori (1855) megnyilatkozása érezhetően sokkal inkább a kimondhatatlan *önvándtól* gyötörtén idézi föl vagy nem tudja elhessegetni Petőfi alakját, a túlélők homályos szégyenérzetével és elfojtott bűntudatával szorongva attól, hogy ők talán csak megalkuvók hozzá képest, s így ez a félsor is épp abban talál vigaszt a gyötrelmes hiányra, hogy ő úgysem lett volna képes rabságban tovább élni, ahogy ők tudnak. Másrészt hogy is lehetne igaz a tételhez illesztett másik ítélet, a *Beszél a fákkal a bús őszi szél...* rovására, miszerint „Petőfi tolla is megbicsaklik, amikor a magán- és közérzéseket mechanikusan próbálja egymás mellé helyezni: »Egyik kezemben édes szendergőm / Szelídeden hullámozó kebele, / Másik kezemben imakönyvem: a / Szabadságháborúk története!«²⁹ Vajon eközben hol bicsaklik meg Petőfi tolla, s ugyan miért lenne me-

chanikusan egymás mellé helyezve a kétféle érzélem e nagyon is élő testiségű jelenet során, amelyből idővel éppen az irodalomtörténészek prudériája próbálta kiretusálni vagy legalább allegóriává átszellemíteni a leplezetlenül hullámzó női mellet és a nemzeti hőshöz nem illően megtevédt férfigezet egyaránt?³⁰ Érdekes e két versrészlet kommentárjának eltérő sorsa a 2008-as változatban: Petőfi tolla sajnos még ott is megbicsaklik, azonban miután az első kiadás olvastán az *Emlények* hajmeresztő értelmezése miatt nemcsak én tiltakoztam, hanem a Petőfi-kutatásban illetékesebb Margócsy István is kifogást emelt, Bojtár mindkettőnk letorkolt, ámde láss csodát, a második kiadás az Arany versére utaló félmondatot jótékonyan kihagyja az érvelésből, mely pedig egyébként inkább bővült, hogy a jelenséget további külföldi példákkal szemléltesse.³¹ Íme egy ritka, de annál értékeesebb eset, mely tanúsítja, hogy kellő érvekkel (a baráti túlerő retorikai ösztüzével) a tántoríthatatlanság élő szobrát mégiscsak meg lehetett győzni!

Külön nagyobb tanulmányt érdemelne, de teljesen innen sem hiányozhat, ahogy Kazinczyt és egyik versét Bojtár a transzcendens világmagyarázattal leszámoló felvilágosodás tanújaként idézi. „Érthető,

ha a »világosság gyermekei« szembe fordultak az egyházi dogmával, azzal, amely számára az egész földi élet csak az isteni akarat visszfénye. Kazinczy Ferenc jellemző módon *A vallástalan* címmel látja el azt a versét, amelyben újszerű öntudattal lemeri írni: »Nincs semmi tisztém; vagy ha van, úgy kényem az; / Hazám, barátom, Istenem magam vagyok...«³² Alig találhatnánk beszédesebb példát a „no nonsense” eltökéltségű módszer nyílegyenesen célra törő lendületére, s érvelésének gyorsan maga mögött hagyott, de pillanatnyi felvillanás-ként mégiscsak látható akadályaira, mint ez a „jellemző módon”, mely itt állítások, implikációk és előfeltevések egész sorát fogja össze egyetlen formulába. Eszerint ugyanis Kazinczy versének *A vallástalan* címe és a szövegéből idézett sorok egyaránt a felvilágosodás fő tendenciájára, a földi élet magára utaltságának hirdetésére és ezáltal az isteni akaratot tükröző élet egyházi dogmájának elvetésére jellemzők, ráadásul e sorok közvetlenül Kazinczy álláspontját is hirdetik, hiszen eszerint ő az, a világosság gyermekeinek egyike, aki éppen ezt a címet adta versének, s aki az idézett sorokat írta, sőt bátran lemerte írni, mégpedig *újszerű öntudattal*, vagyis nyilvánvalóan a maga nevében, saját meggyőződéséeként!

Elegánsan tisztavonalú koncepció, csak az a baj, hogy ha érvelését végigkopogtatjuk, mint vasutas az

indulásra kész vonat kerekeit, ahány állítás, annyi vészjelző roppanás. Ugyanis nem Kazinczy látta el versét, pontosabban verstöredékét, ezzel a címmel, hanem a halála után fél évszázaddal, 1879-ben Abafi Lajos, aki azt (Toldy és Bajza kiadásától eltérve) elsőként válogatta be összes költeményei közé; e cím így, azaz önmagában véve nem is volna jellemző Kazinczy vallással kapcsolatos érzületére, ő maga is csak erős vallásosságával együtt és sajátos értelemben emlegette vallástalanságát; a versből idézett két sort minden jel szerint nem „öntudattal” írta le, sőt önvalomásként valószínűleg sohasem mondta volna, hogy neki saját magán kívül nincs se hazája, se barátja, se Istene; épp ellenkezőleg: e számára nyilvánvalóan abszurd állításnak az úgynevezett merészségét a vers egésze a bolondoknak tulajdonítja és nevetségessé teszi. Itt sem lehetne perdöntő bizonyíték csupán Kazinczy idevágó nyilatkozatára hivatkozni, és amúgy is elvileg helytelen volna az értelmezés mérvadó normáját a szerzői szándékban keresni, de esetünkben Kazinczy a vers egészéből kiolvasható jelentéssel teljes összhangban jegyezte föl később,³³ hogy ezt a didaktikus töredékét a vallástalannak *ellen* írta! Vagyis Bojtár gyanúsán deduktív érvelése itt nemcsak azért arat túl könnyű, de csak látszólagos diadalt, mert miközben a felvilágosodásnak tulajdonított ál-

talános jellegből akarja levezetni egy mű jelentését, ennek érdekében (talán önkéntelenül) már eleve ahhoz igazodik értelmezése műveleteivel és eredményével. Tetézi a bajt, hogy a mű egyetlen bizonyítékul kiszakított részletének vélt jelentését magából a szerzői szándékból próbálja eredeztetni, pedig e jelentésnek a vers egésze és Kazinczy saját fennmaradt nyilatkozata egyaránt ellentmond, sőt mindkettő ennek épp az ellenkezőjét tanúsítja. (Nem segíthet ezen majd a 2008-as kiadás idevágó mondatának egyetlen szónyi finom változtatása sem, vagyis hogy itt már *A vallástalan* címmel Kazinczy nem „versét”, hanem „szerepversét” látta el,³⁴ s így nyilván csak a versben fellépő vallástalan szerepében merte újszerű öntudattal leírni, hogy ő a hazája, barátja, Istene saját magának. Nem segíthet, mert eltekintve az itt is, tehát a Kazinczy összes költeményeinek 1998-ban megjelent első kritikai kiadása után még mindig tévesen neki tulajdonított címadástól, továbbá eltekintve attól, hogy e verstöredéket Bojtár talán épp e megtévesztő cím alapján gondolhatta szerepversnek, a versírásnak tulajdonított beszédhelyzet továbbra is változatlan marad: ha egyszer Kazinczy az idézett sorokat akár egy *szerepversben* „öntudattal” írta volna le, sőt így „meri” leírni, akkor eszerint a bennük megszólaló végletes istentagadást és hazafiatlan-

ságot a versben mégiscsak sajátjának vallotta volna – márpedig a vers egész szerkezetének jelentése és Kazinczy fennmaradt kommentárja ezt egyaránt cáfolják.)

Úgy éreztem, Bojtár ilyenkor egy-egy kis részlet felszíni jelentését elszigetelten és erőltetetten akarja közvetlenül megfeleltetni az általánosított kelet-európai tendenciának, s csak reméltem, hogy legalább a külföldi példákra vonatkozó állításai igazabbak. Titkon aggasztott is, hogy ha a fiatal szakmai körökben akkortájt sokat emlegetett ún. Szövegmagyarázó Műhely egyik büszke alapító tagja így értelmez egy *magyar* verset, ennyire ellentétben nemcsak a strukturalizmussal, hanem bármiféle kontextuális, azaz szöveggörnyezetre figyelő értelmezési módszerrel, akkor mi garantálja az idegen nyelvűekről szóló nyilatkozatai érvényét? Ugyanakkor azonban Petőfit, Aranyt vagy akár Kazinczyt olvasva mégis egyre többször jutott eszembe Bojtár egyik-másik ítélete, s ha nem győztek is meg, problémafelvetésük fontos észrevételekhez nyitott ablakot. Még az *Emlények* szerintem épp ellenkezőleg (azaz önvádként) értelmezendő félsoráról is egyre inkább beláttam, hogy a konkrét jelentés visszajára fordítása ellenére, sőt talán épp azáltal, Bojtár olyasmit lát és látta, ami egyébként el szokott

sikkadni: hogy Arany itt mégiscsak élesen elhatárolja magát és kortársait Petőfitől, távolságot teremtve köztük, s ezt mind a nagy barátság, mind a szabadságharc életrajzi, történelmi és irodalomtörténeti narratívái el szokták fedni, pedig érdemes elgondolkodni rajta. Egyesek műveivel hiába értünk egyet, annyira érdektelenek, hogy semmire se megyünk velük, Bojtár könyve inkább azok közé tartozik, amelyek annyira inspirálóak, hogy még elfogadhatatlan (vagy eleinte annak hitt) tételei is előbbre visznek.

Már akkor üdítő színfoltként hatott, ma pedig még nagyobb ritkaság, hogy könyve nézőpontváltására őt nem szűken vagy sterilen szakmai (komparatistikai) indítékok készítették, hanem történetfilozófiai és kultúratipológiai gyökerű, politikai állásfoglalásoktól sem visszariadó megfontolások. Némelyik alap gondolatát a korabeli magyar irodalomtudományban másnál is olvashattuk, de nála álltak össze erőteljes gondolatmenetté. Amikor egy komparatista munkát azért bírált, mert az egyáltalán nem ejtett szót az európai régiók két felének legfőbb különbségéről, azaz hogy „a földközi-tengeri zsidó-keresztény civilizáció – civilizációnk – kultúrájának középpontjában a személyiség áll”, s éppen „[a] személyiség, az egyéni megváltás, illetve valaminő kollektivitás osztja ketté tehát Európát Nyugatra és Ke-

letre”, ezzel még nem mondott újat, hiszen a 70-es évek elején ezt egy-két bátrabb egyetemi szemináriumon is hallhattuk (például Németh G. Bélától, hogy Nyugaton az egyéniség jobban kifejlődhetett), de innen ő azonnal valami égetően aktuálishoz lépett tovább, közvetlenül a saját életünk politikai terét illetően: „Ami Nyugat és Kelet között van: az Közép-Európa. Köztes terület, több értelemben is. A legfontosabb ezek közül az, hogy kultúrája, főleg »magas« kultúrája többnyire nyugati típusú (kultúra alig létezhet a személyiség megtagadásával), míg politikai-gazdasági szerkezetei, általában az »élete« keleties.” Legújyszerűbb azonban a mindezekből levont végkövetkeztetés, amely egyaránt felvillantja a nyugati orientáció szükségességét, illetve szűklátókörűség esetén veszélyes sznobériáját, végül pedig kultúrája megőrzésének igazi tétjét. „Hol bokáig, hol már nyakig Kelet-Európába vagyunk ragadva, miközben vigyázó szemünket Nyugatra vetjük. A kultúra e köztes térben létfontosságú: sokszor az egyetlen biztosítéka annak, hogy megőrizzük a választott civilizációhoz tartozást, s ne váljunk személyiség nélküli tömeggé, lakosságá. (Aminnek veszélye egyre komolyabban fenyeget.)”³⁵

Ezek az 1986-ban publikált, de ma, 2018-ban is időszerű gondolatok itt

nem egy politikai kiáltvány harsány programadó modorában szólaltak meg, mint az elhíresült „halacszás” esszéjében,³⁶ hanem egy irodalomtörténeti munka kritikájában eldugva, egyszerűen, feltűnés nélkül, de annyira jellemzők Bojtár gondolkodására, hogy akár egész életművének mottójául szolgálhatnának. Sokatmondó, ahogy a „miközben vigyázó szemünket Nyugatra vetjük” néhány szóval fölleveníti Batsányi 1789-es versét (*A franciaországi változásokra*) és egyúttal új jelentéssel telíti. Ritkán látható mesterfogás, mely Bojtárnak az összehasonlító irodalomtörténet céljáról vallott felfogásával is szorosan összefügg, hogy e jelöletlen irodalmi utalásában a vers játékosan ironikus, de nagyon is fontos üzenetű átértelmezése kettős figyelmeztetést rejt a felidézett sorok közé: fontos megőrizni a nyugati civilizáció kulturális eszményvilágát, de nem tudunk addig szembenézni helyzetünk egészével, amíg a „Jertek, s hogy sorsotok előre nézzétek, / Vigyázó szemetek Párizsra vessétek!” ösztökélését szavalva mindig és mindenben csak a Nyugatot tekintjük egyedül érvényes összehasonlítási alapnak. Igaz, mint hozzáteszi, a „sorsotok előre nézzétek” időrendjéből annyi szerinte is érvényes, hogy ott már megtörtént, ami itt még nem: „ugyanakkor, amikor Nyugaton a hétköznapi valóság hasonlíthatatlanul kulturáltabb,

mint nálunk, az irodalom, a művészet közel sincs olyan becsben, hisz nincs nemzetmentő-létfenntartó funkciója; mintha a Nyugat utána lenne valaminek, ami ránk még csak a jövőben vár.”³⁷ Ebből azonban nála nem következik, hogy az összehasonlítás kimerülhet a nyugat-európai irodalmakhoz képest észlelhető különbségek vagy akár a kelet-európai hasonlóságok regisztrálásában, s még kevésbé, hogy a helyi szempont annyira függetlenedhet a mélyebb és átfogóbb kultúratiszpológiai problémáktól, hogy az összehasonlítás magába zárult, semmitmondó műveletté válik, aminek annyira nincs értelme, hogy felidézheti René Etiemble „comparaison – n’est pas raison” szójátékát, s vele az „és akkor mi van?” vállrándító kérdését.³⁸

Tájkép csata után: Bojtár elmélete a 80-as évek összehasonlító irodalomtudományi vitáiban

„Az ember feljő...” megírásáig, a 80-as évek közepéig Bojtár elég elméleti és gyakorlati tapasztalatot gyűjtött ahhoz, hogy egy nagyobb téma átfogó feldolgozása kedvéért huzamosabban kimerészkedhessen az összehasonlító irodalomtörténet veszélyes, sokféleképpen aláaknázott terepére, amelyen az előző évtizedekben alkalmilag más ifjú titánok is gyanútlanul portyáztak, majd épp ebben az idő-

ben kellett levonniuk vakmerő akcióik kiábrándító tanulságát.

Érdekes példáját láthattuk ennek, amikor a 70-es évek elején Szegedy-Maszák Mihály összehasonlította Arany János 1847 és 1860 közti verseiben „a köznyelvi szintakszis három költői deformálási módjának: a kidolgozásnak (elaboration), a szórendfelcserélésnek (dislocation) és töredékességnek (fragmentation) az arányát” a korabeli angol vagy amerikai költők verseinek adataival, amelyeket egy amerikai kutató 1967-ben már összegezve mintegy tálcán kínált.³⁹ Szegedy-Maszák azt jó érzékkel rögtön felismerte, hogy eltekinthet a számok abszolút értékének eltéréseitől, és így csupán a viszonylagos arányukat hasonlította össze egymással, de azt már nem vette észre, hogy az ebből levont irodalomtörténeti és esztétikai értékítéleteinek érvényességét akkor is eleve kizárja az angol és a magyar szórend kötöttségi foka közt lappangó különbség, s hogy az importált táblázathoz igazodva gyűjtött adataiban nyomtalanul eltűnik az Arany költői és kritikusi műveire egyaránt jellemző különbségtétel a szórend felcserélésének kétféle alaptípusa között.⁴⁰ Miután ilyen ingatag összevetésekre építve Szegedy-Maszák 1972-ben magabiztos határozottsággal tört pálcát a nagy európai kortársak (fő-

ként Baudelaire) mögött úgymond elmaradt Arany költészete fölött, már a 70-es évek végére kész volt helyesbíteni az ilyen ítéletek általános előfeltevését, s 1981-ből visszatekintve már alig burkolt önkritikával emlékezik arra, hogy korai Petőfi-tanulmánya még nagyvonalúan pásztázott a világirodalom sűrűjében. Újragondolván az összehasonlító irodalomtörténeti vizsgálatok esélyeit, ekkor már jóval visszafogottabb, sőt az addigival ellentétes álláspontra helyezkedik. „Némi túlzással szólva, kezdő kutatóként nemzetközi jelenségként szemléltem azt irodalmat [...], ma már eldönthetetlennek vélem egy francia és egy magyar költő viszonylagos értékének megállapítását.” Itt már idegenkedik korábbi Arany-tanulmányának számos tételétől, mely még az irodalom *generatív* felfogása jegyében állt, az ugyanis már „elvileg összeegyeztethetetlen” az új *konventionalista* álláspontjával, azzal tehát, hogy minden műértelmezésnek „az anyanyelvi közösség szokásrendszerét” kell irányadónak tekintenie. „Jelenlegi ismereteim alapján nem tudom megmondani, milyen költő volt is Baudelaire, mivel az ő nyelve mint egész elvileg megközelíthetetlen számomra. Egy kultúrát teljesen csakis belülről lehet megérteni.”⁴¹ Szépen hangzó elv, az elmélet közegeiben maradván akár el is fogadhatnánk, ha bele tudnánk törődni, hogy ez már nem csupán rossz esetben és

a gyakorlatban, hanem általános elvi alapon igazolja a René Etiemble nyomán elterjedt „comparaison – n'est pas raison” gyanúját. Miután az új *caveat* a nyelvek és kultúrák közti összehasonlításnak ennyire radikális ismeretelméleti kritikájába torkolt, azaz egyaránt kétségbe vonta a más nyelvű művek kellő megértésének és érvényes értékelésének bármiféle lehetőségét, legalábbis furcsállhatjuk, hogy az elegánsan magasröptű elméleti állásfoglalás anélkül ért véget, hogy leszállt volna a belőle logikusan következő gyakorlati kérdéshez, melytől pedig egy egész diszciplína létjogosultsága függ: mi esélye marad így a komparatistikának, sőt bármely magyar és külföldi irodalmi jelenség alkalmi összehasonlításának?

„Az ember feljő...” írásakor Bojtárt ez a fenyegető kérdés mindennapi munkájában árnyékként kísért, sőt szellemként kísértette. Mint a kelet- és közép-európai irodalmak összehasonlítója, ráadásul egyre szenvedélyesebben érdeklődve a baltisztika iránt, számos nyelvvel dolgozott. Akkor sem engedhette volna meg magának, hogy megpróbáljon bezárkózni a magyar irodalom elszigetelt vizsgálatába, ha ez akár csak elvileg lehetséges lett volna; ráadásul ő az elméleteket alkalmazhatóságukkal együtt szerette átgondolni. Kiindulópontként maga is mély szakadékot látott az anyanyelvi, illetve minden

más szöveg értése között, de számára az utóbbi nem „mint egész” és nem „elvileg” volt megközelíthetetlen, s nem csakis a hagyományba születés és benne élés szavatolhatta volna hiteles megértését. Ő a kérdést rendre konkrét művek, irodalmi jelenségek és a róluk szóló konkrét állítások viszonylatában mérlegelte, s a nemzetközi összehasonlítás értékítéleteiben azért kételkedett, mert megalapozásukhoz a nyelvtanulással szerethető hozzáértést nem tartotta elégségesnek. Álláspontja háttérében egyrészt az húzódhatott meg, hogy elfogadta az akkoriban még általános nézetet, miszerint mindenkinek csak egy anyanyelve lehet s azzal egyenértékűen egyetlen másikat sem tudhat, másrészt hogy ő maga a nyelvi többségét viszonylag késői gyerekvagy ifjúkorában, az akkoriban szokásos módszerekkel, főként olvasvaírva tanulta, szótár mellett ülve, ami kevésbé fejleszti a beszédkészséget, sőt megtörtént, hogy előbb tartott előadást külföldön egy nyelv irodalmáról, mint hogy élő beszédként egyetlen szavát hallhatta volna.⁴² Amikor a régió egy másik kutatója, Fried István, bevallotta azért tanult meg számos nyelvet, hogy majd szerzőiket eredetiben olvasva értse „az árnyalatokat, a felhangokat, az összefüggéseket is”, Bojtár habozás nélkül azt válaszolja, irigyelné őt, ha hinne abban, „hogyan akár egy idegen nyelven is meg lehet úgy tanulni,

hogyan az ember »az árnyalatokat stb.« is értse”.⁴³ Mindez olyan erős meggyőződésévé szilárdult, hogy húsz év múlva, a „*Hazát és népet álmodánk...*” bevezetésében még kétségtelenebb igazságként fejt ki újra, jellemző módon a sokaknak odacserdítő tétel önkritikai visszacsapását is nagyvonalúan vállalva: „Túl azon a sokszor kivédhetetlenül jogos vádon, hogy azért foglalkozik valaki összehasonlítással, mert egyetlen irodalmat sem ismer alaposan, az összehasonlító irodalomtörténészt fenyegető legnagyobb veszély az, hogy csak az anyanyelvén írt művekről formálhat felelős, érvényes értékítéletet, míg a más nyelveken írott könyvek esetében kénytelen csupán – igaz, a maga szűrőjén átengedett – valamiféle nemzetközi konszenzusra támaszkodni.”⁴⁴ Ebből itt még azt a következtetést is hajlandó levonni, hogy tehát így, kellő nyelvismeret híján, éppen az összehasonlító *irodalom* történetét nem lehet megírni, hanem legföljebb az eszmékét, vagy a már szinte parttalanul általánosan felfogott kultúráét.⁴⁵

Akármit gondolunk azonban mindezekről immár a többnyelvű családokban felnőtt gyerekek képességeit és a mai hatékonyabb nyelvtanítási módszereket ismerve, vagy akár a kiskorukban huzamos időre másnyelvű családhoz küldött ven-

dég-, illetve cseregyerek (mint egykor Toldy Ferenc) megszerzett nyelvtudására emlékezve, Bojtárnak annyiban igaza lehetett, hogy a komparatiztika akkori magyar gyakorlatának egyes fonásai az anyanyelvi és nem anyanyelvi megközelítés tudatosítatlan különbségéből származtak. Amikor például szemet szűrt neki Fried István könyvének ítéleteiben, hogy „az értékbeli összehasonlítás mindig a magyar írók-költők javára üt ki: Csokonai »esztétikai értékével« kiemelkedik a felvilágosult klasszicizmus költői közül; a *Zalán futása* »művészileg sokkal jobban sikerült«, mint a szlovák Ján Holly eposzai stb.”, ezt joggal eredeztette a magyar olvasó érzékelésmódjából, mely szerinte az ilyen kérdésekben „persze” így ítél, míg a szlováké épp ellenkezőleg.⁴⁶

Amilyen könnyed természetességgel ezt Bojtár kifejti, abból (is) rögtön érezzük, hogy az egyetemen cseh-orsz szakos lévén nem járt magyar szakra, így őt később sem gátolták vagy akár csak feszélyezték a magyar irodalom egyetemi tanításában és irodalomtörténeti szakirodalmában észrevétlenül ható gondolati kényszerpályák, melyek hallgatólagosan kizártak bizonyos témafelvetéseket. Szerinte minden összehasonlító értékelés hazahúz, ezért az ítélet hitele eleve kétséges, mégpedig az egyén nyelvtanulásával szorosán összefüggő ismeretelméleti

okból, s ez a komparatiztika esélyeire nézvést nem sok jót ígér. „Az anyanyelvemen született irodalom kivételes-kiváltságos helyzetben van, hiszen azon keresztül tanultam meg érzékelni a világot. Értékítéleteimben annyira elfogult vagyok a javára, hogy másokkal összemérni nincs, nem lehet illetékességem.”⁴⁷ Sokatmondó érintkezési pont: Szegedy-Maszák, aki szintén nem magyar szakosként végezte az egyetemet, de utólag módszeresen elsajátította a magyar irodalomtörténeti szakirodalmat és a 70-es évek elején Németh G. Béla (mondhatni posztgraduális) szemináriumának állandó tagjaként továbbképzést szerzett, 1978-ban úgy látta, hogy „magyar anyanyelvű olvasó számára Virág Benedek szövegeinek többet kell jelentenie, mint Hölderlin remekműveinek,”⁴⁸ s a *többet kell jelentenie* arra célzott, hogy *óhatatlanul többet fog jelenteni*; 1988-ban Bojtár is azt mondja, hogy a magyar anyanyelvű olvasó szemében a 18–19. század magyar költői *szükségképpen* jelentésgazdagabbnak és értékesebbnek fognak *látszani*. Meglepő módon itt sem Bojtár, sem a mindig óvatos Szegedy-Maszák nem tért ki arra, hogy egy régi vagy akár viszonylag újabb irodalmi szöveg esetében az anyanyelvi olvasó is nagyon különböző mértékben, s nem okvetlenül elegendően van el látva nyelvtörténeti vagy akár csak nyelvi hozzáértéssel. Pedig semmi

garancia nincs arra, hogy az ilyen olvasó nem érti félre Virág Benedek, Kazinczy vagy akár Arany János versének nyelvét, sőt ez irodalomtörténészekkel is nemegyszer előfordul.

Jellemző különbség azonban, hogy Bojtár számításba vette, majd azonnal megpróbálta leküzdeni az új elméleti megfontolások bénító következményeit a komparatistika jövőjére nézvést. Szerinte ugyanis minden ilyenféle elvi ellentmondás esetében meg kell találni az összegyeztetés módját, hiszen nyilván erre is érvényes, amit egy másik hasonló problémára (az egyedi jelenség és az általánosító történetírás ellentétére) utalva kifejt: az „elmélet végletessége [...] nem gátolhatja, nem is gátolja a gyakorlati irodalomtörténeti-összehasonlító munkát”.⁴⁹ Nem meglepő tehát, hogy „*Az ember feljő...*” lapjain az összehasonlító értékelésre magát mint anyanyelvi olvasót elfogultnak és illetéktelennek tartó irodalomtörténész azért mégiscsak a kortárs kelet- és közép-európai művekhez képest értékeli Berzsenyi, Csokonai stb. műveit, legföljebb szigorúbban, nem őket hozva ki győztesnek, sőt a régió fejlődéstörténeti fázisának koncepciójában találva (konstruálva) alapot közös poétikai erősségeikhez és gyengéikhez. Mivel még nem jött létre az irodalmi nyelv, fejtegeti, itt a felvilágosodás mindenütt csak

„előirodalmat” teremthetett, kultúrtörténeti szempontból értékes, de ma már esztétikai élményt nem nyújtó műveket, amelyek nemzeti ünnepnapok szertartásaiban vagy nyelvi fordulatokban élnek tovább, de egyébként már csak a történész olvassa őket. „Még e kor legjobbjai: a nyelv hiánya miatt csak zseniálisan dadogni tudó Berzsenyi, az ugyanilyen tehetségű Gavriła Gyerzsavin vagy a lengyel Ignacy Krasicki, a nagyszerű megfigyelő szerb prózaíró Dositej Obradović, a következő nemzedékből a két hasonló sorsú östehetség, a litván Antanas Strazdas és a mi Csokonaink – még ők is csupa nagyszerű torzót hoztak létre, egy-egy tökéletesre sikerült verset, de életművet egyikük sem.”⁵⁰ Kétségtelen, hogy értékelésként ez nem vádolható anyanyelvi elfogultsággal, hiszen Berzsenyi és Csokonai nem kerülnek orosz, lengyel szerb és litván kortársaik fölé, azonban így sem hárítható el az itt kimaradt, de megkerülhetetlen kérdés, hogy az összehasonlító jellemzésként (mégoly elnagyoltan vagy zsurnaliszta frázissal) leírtakat vajon *honnan tudhatjuk*, ha a felsoroltak közül csak a magyarok műveit érthetjük meg igazán, a többiekét nem, s ha ráadásul, mint Bojtár siet hozzátenni, fordításban sem kaphatunk róluk fogalmat? „Ők az igazi »lefordíthatatlan« írók: mi, magyarok például meg vagyunk győződve arról, hogy Csokonai »vi-

lágnagy« költő (s ugyanígy minden fentebb felsoroltról saját honfitársai), de bizonyítani ezt nem tudjuk, hisz ki tudná visszaadni irodalmi nyelvünk gyermekkorának érdes báját, ki tudná lefordítani az első névadás erejét, régies zamatát.”⁵¹ Akaratlanul tovább mélyíti az önellentmondást, hogy a szónoki kérdéssel nyomatékositott lefordíthatatlanságot itt végül Jan Kollár egy disztichonjának tanulsága hivatott szemléltetni, mégpedig fordításban: „»Verseink: a pusztába kiáltó próféta hangja, / Játszunk egy zongorán, melynek tán húrjai sincsenek még.« (Slávy dcera – A dicsőség lánya)”⁵² Gondolatilag tehát csak részben, ügyel-bajjal és némi következetlenség árán tudja Bojtár érvelése kihúzni az összehasonlító irodalomtudomány kátyúba jutott szekerét, de ez még mindig több, mint amit nálunk akkoriban e válságos terepen mások tettek vagy akár csak megpróbáltak.

Jellemző vonalvezetés: a tudósi kézjegy színe és visszája

Nem merném megjósolni, hogyan fog ítélni a jövő magyar tudománytörténése a 20. század második felének hazai összehasonlító irodalomtudományáról, s benne Bojtár Endre jelentőségéről. Élete végén ő maga főleg arra volt büszke, hogy utolsó nagyobb alkotói korszakának

erőfeszítésével meghonosította a baltisztikát, egy hatalmas kézikönyvet és egy nagyszabású szótárt adva azok kezébe, akik a jövőben nálunk ezen a szakterületen próbálnak szerencsét. Emlékszem, közben évekig hányszor mesélte, hogy meg-megroppanó szervezete mennyire lázadott a hosszú munkanapok fizikai megpróbáltatása ellen, hiszen mindkét feladat egész munkaközösséget követelt volna. Ezzel azonban baltisztikai alapműveinek inkább emberi, mintsem tudományos értékét tudom megállapítani; szakértelem híján csak remélhetem, hogy maradandóak, illetve hogy olyanok, mint a jó tudományos művek, azaz egymás után két paradoxonnal jellemezhetők: előbb maguk adnak inspirációt a meghaladtatásukhoz, majd annak bekövetkezése után is érdemes kézbe venni őket. Számomra jobban megítélhető, s éppen e paradoxonok miatt értékes Bojtár picinyke könyve, amely helyenkénti esendőségei ellenére már a 80-as évek közepén sok fontosat, érvényeset, vagy legalább is továbbgondolásra érdemeset tudott mondani a közép- és kelet-európai irodalmak kontextusában felmutatott magyar irodalomról.

Bojtár ezen is fölfedezhető tudósi kézjegynek méltányolnunk kell erős vonalvezetését, vagy mint ré-

gebben hívták, ductusát, mely a programszerűbben kihívó írásaihoz hasonlóan itt, szűkebben szakmai feladata közben sem kerüli meg a kellemetlen tudományos vagy akár politikai igazságokat, s bár lendülete olykor szövegrészeket mellőzésére, ezáltal néhány műértelmezés elnagyolására csábítja, egészében bátor és lényegretörő. Előfordul, hogy indulata túlságosan megnyomja a tollat, s az írás átüt a papír másik oldalára, de ezekről rendre kiderül, hogy csakugyan fontos helyek. Ahogy a ductus eredeti jelentése valaha, évezredekkel ezelőtt a hadvezetéssel is összefüggött, az övé olyan határozott, mint azoké, akik nem riadnak vissza semmiféle harctól; aligha véletlen, sőt jellemző rá, hogy írásmódja eltökéltségéről eszünkbe juthat „a folytonos veszélyben, bajban élő / vad

férfiak fegyvert s hatalmat érő / nyugalma”, azzal a szerencsés különbséggel, hogy neki már csak vérontás nélküli polémiára kellett készen állnia. Ereje főként erélyében rejlik, magabiztosságában, noha alighanem még erősebb lehetett volna, ha tud vagy mer gyengébb is lenni, azaz több kétkedést enged meg magának olvasás és írás közben. Nemhiába vallotta pár évvel korábban, hogy a jó tudományos műből nemcsak azt lehet kiolvasni, amit szerzője az irodalomról gondol, hanem azt is, amit az életről:⁵³ itteni kézjegyenek rezzentlensége mindenütt látni engedi nyíltan vállalt értékrendjét, végleges rajzolatának öntörvényűségéből egy rilkei pillanatra kivillan távozó egyéniségének igazi színe, mely eltűnik, mégis megmarad a tudománytörténet vele módosuló összképében.

JEGYZETEK

1. Bojtár Endre: Egy fel nem kért opponens utólagos véleménye. Fried István: Kelet- és Közép-Európa között. *Kortárs*, XXXII. évf., 1988/3. (A továbbiakban: Bojtár 1988.) 154–155.
2. Vö. Bojtár Endre: „Hazát és népet álmódánk...”. *Felvilágosodás és romantika a közép- és kelet-európai irodalmakban*. [Budapest], Typotex, 2008. (A továbbiakban: Bojtár 2008.) 16.
3. Változatok a szabadságra: Gartner Éva beszélget Bojtár Endrével. (A továbbiakban: Gartner 2000.) In Berkes
- Tamás – Barabás András – Horváth Iván (szerk.): 60. *Szerkesztik: Bojtár Endre születésnapja alkalmából*. Budapest, 2000. (A továbbiakban: Berkes–Barabás–Horváth 2000.) 32.
4. Bojtár Endre: „Az ember fejlőd...”. *A felvilágosodás és a romantika a közép- és kelet-európai irodalmakban*. Budapest, Magvető, 1986. (A továbbiakban: Bojtár 1986.) 5.
5. Fried István: Irodalmi öntudatra ébredés Európa keletén. Bojtár Endre: „Az ember fejlőd”. *A felvilágosodás és*

- a romantika a közép- és kelet-európai irodalmakban. *Nagyvilág*, XXXII. évf., 1987. II. szám. 1736.
6. Bojtár 1986. 200.
 7. William Wordsworth: Preface to Lyrical Ballads. In W. J. B. Owen (szerk.): *Wordsworth's Literary Criticism*. London–Boston, Routledge & Kegan Paul, 1974. 72.
 8. Bojtár 2008. 7.
 9. Bojtár Endre: Az irodalmi mű értéke és értékelése. In Szerdahelyi István (szerk.): *A strukturális-vita. Dokumentumgyűjtemény*. I–II. Budapest, Akadémiai, 1977. I, 151, 153. Lásd még a tanulmány egészét: I. 151–192.
 10. Dávidházi Péter: „Isten másodsülöttje”. *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*. Budapest, Gondolat, 1989. 19–27; Uő: *The Romantic Cult of Shakespeare. Literary Reception in Anthropological Perspective*. London, Macmillan; New York, St. Martin's Press, 1998. 23–33.
 11. Bojtár 1986. 5.
 12. Vö. Bojtár Endre: *A szláv strukturális irodalomtudományban*. Budapest, Akadémiai, 1978. 7, 22–23, 48; Uő: *Egy kelet-európai irodalomelméletben*. Budapest, Szépirodalmi, 1983. 34, 42–43, 60–61; Dávidházi Péter: René Wellek and the Originality of American Criticism, *The New Hungarian Quarterly*, Vol. XXI, No. 80, Winter 1980. 120–126; René Wellek Talks to Peter Dávidházi. *The New Hungarian Quarterly*, Vol. XXVIII, No. 108, Winter 1987. 142–146.
 13. Vö. Kálmán C. György: Adóbevallás. In Berkes–Barabás–Horváth 2000. 54.
 14. Bojtár Endre: A kelet-európai pontossága. *Új Symposion*, 1971. 4. szám. 187.; és in Uő: *Egy kelet-európai irodalomelméletben*. Budapest, Szépirodalmi, 1983. (A továbbiakban: Bojtár 1983.) 215–218.
 15. Vö. Veres András: Bojtár Endre (1940–2018). *ItK*, 2018. I. szám. 118.
 16. Bojtár 1986, 5, 12; Bojtár 1988. 149; Bojtár 2008. 16.
 17. John Milton: Areopagitica. A Speech of Mr. John Milton for the Liberty of Unlicensed Printing to the Parliament of England. In John Rumrich, Stephen M. Fallon (szerk.): *The Complete Poetry and Essential Prose of John Milton*. New York, Random House. 2007, 930.
 18. John Milton: Areopagitica. Beszéd Anglia Parlamentjéhez az engedélyhez nem kötött nyomtatás jogáért. Ford. Könczöl Miklós. *In medias res*, VII. évf., 2018. I. szám. 4. (A kiváló fordításban egyetlen szónyi változtatásra volna szükség: a „progeny” itt „terméke” helyett inkább *ivadéka* vagy *szüllötte* a léleknek; az élővilágból vett utódlási metaforák mintha azt sugallnák, hogy a szerző intellektusa nemzette a művet, de a lelke hozta világra.)
 19. Gartner 2000. In Berkes–Barabás–Horváth 2000. 3–33.
 20. Fried István: *Kelet- és Közép-Európa között. Irodalmi párhuzamok és szembesítések a kelet-közép-európai irodalmak köréből*. Budapest, Gondolat. 1986.
 21. Bojtár 1988. 149.
 22. Uo. 150.
 23. Bojtár 1983. 5.
 24. Bojtár 1988. 155.

25. Bojtár 1986. 5.
 26. Vö. Bojtár 2008. 7.
 27. Bojtár 1983. Fülszöveg.
 28. Bojtár 1986. 56–57.
 29. Bojtár 1986. 57.
 30. Dávidházi Péter: Egy testrészt hűlt helye, avagy erotika és elfojtás az irodalomtörténetben. *Élet és Irodalom*, XLVIII. évf., 12. szám, 2004. március 19. 19., 24. Vö. Margócsy István: A szerelem országa. Petőfi Sándor szerelmi költészetéről. In Uő: „...A férfikor nyarában...”. *Tanulmányok a XIX. és XX. századi magyar irodalomról*. Pótzsony, Kalligram, 2013. 255–284.
 31. Bojtár 2008. 94–97.
 32. Bojtár 1986. 49.
 33. Kazinczy Ferenc: *Költemények. I. kötet. Szövegek*. S. a. r. Debreczeni Attila, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018. 938.
 34. Bojtár 2008, 85.
 35. Bojtár 1988. 154–155.
 36. Bojtár Endre: A kelet-européer pontossága. In Bojtár 1983. 215–218.
 37. Bojtár 1988. 154–155.
 38. Uo. 155–156.
 39. Szegedy-Maszák Mihály: Az átlényegített dal. In Németh G. Béla (szerk.): *Az el nem ért bizonyosság. Elemzések Arany lírájának első szakaszából*. Budapest, Akadémiai, 1972. 336–337, vö. 293–358.
 40. Vö. Dávidházi Péter: „Ez már nagyon merész inversio”. Arany János poétai osztálya és az emberség iskolája. In Dávidházi Péter – Kelevéz Ágnes (szerk.): *A tudós elhagyott terepén. Tanulmányok Poszler György emlékére*. Budapest, reciti, 2017. 135–147.
 41. Szegedy-Maszák Mihály: Arany életművének változó megítéléséről. *ItK*, LXXXV. évf. 1981. 5–6. szám. (A továbbiakban: Szegedy-Maszák 1981.) 577.
 42. Gartner 2000. In Berkes–Barabás–Horváth 2000.
 43. Bojtár 1988. 153.
 44. Bojtár 2008. 9.
 45. Bojtár 2008. 9.
 46. Bojtár 1988. 153.
 47. Uo. 153.
 48. Szegedy-Maszák 1981. 577.
 49. Bojtár 1988. 151–152.
 50. Bojtár 1986. 76–77.
 51. Bojtár 1986. 77–78.
 52. Uo. 78.
 53. Bojtár 1983. Fülszöveg.

2000

2000-HETEK AZ ÍRÓK BOLTJÁBAN!

Duplázza meg 2000-eit vagy kapjon megvásárolt könyve mellé egy remek lapot! Október 24-étől, ha vesz egy 30 éves 2000 folyóiratot vagy egy bármilyen könyvet, kap egy 29 éves számot ajándékba!

© Vachter János, Pompeii

© Vachter János, Pompeii

© Vachter János, Pompeii

© Vachter János, Siracusa